

ПЕРЕДМОВА

Генезис доказового права України

Доведення існує стільки, скільки існує сама людина. Процесуальне доказування та правозастосування пов'язане з появою права та державності. Історія процесуального доказового права України має величезне правове значення, оскільки сучасний стан доказового права є наслідком попереднього його розвитку. Сформоване положення в області доказування обумовлено багаторічним процесом розвитку права і держави (наукові суперечки, дискусії, погляди, судження генерацій вчених).

Наукова дискусія навколо розуміння доказів бере свій початок з часів стародавнього Риму, із запровадженням детального регулювання процесуальних дій суду з розслідування злочину і доволі суворих правил формальної оцінки доказів. У римському праві під «доказами» розумілося усе те, за допомогою чого може бути пояснено справу, тобто під доказом – «probation» – тоді розуміли власне доказ, засіб доказування і судове слідство. Розвиток римського права і його апробація державами Європи, безумовно, вплинула і на становлення інституту доказового права на Русі, де перші згадки про докази пов'язують з «Руською Правдою». «Руська правда» надавала широкі можливості для доказування за допомогою показань свідків. Свідками могли бути тільки особисто вільні люди (що притаманне і для римського права, і для давньогерманського, і англосаксонського права). «Кабальні» люди, «закупи» і холопи не володіли доказовою правосуб'єктністю. Тільки у виняткових випадках, у разі відсутності інших засобів доказування, до свідчень допускалися тіуни боярські, а за позовами по невеликих сумах допускалися закупи. В окремих статтях «Руської Правди» згадується і про подання речових доказів («знаменія»). «Руська правда» була єдиним джерелом права для усіх східно-слов'янських земель.

Можна констатувати, що історія становлення інституту недопустимості доказів бере свій початок ще за часів Київської Русі.

Початком його законодавчого формування можна вважати Статут «Коротке зображення процесів і судових тяжб» від 30 березня 1716 р., який регламентував карне законодавство в часи абсолютної монархії. У цьому документі було закріплено види доказів, їх процесуальне оформлення та порядок використання в ході судового розгляду.

В правових нормах наперед визначались сила і значення доказів. Оцінка доказів носила формальний характер. Завдання слідства та суду зводилось до того, щоб зібрані докази «підігнати» під визначений законом порядок. Найвищу

вагомість мали зізнання, які часто отримувались шляхом катувань. Докази поділяли на повноцінні (досконалі) та неповноцінні (мали «меншу силу»).

Згідно з ч. 2 гл. 1 ст. 6 «Короткого відображення процесів і судових тяжб» докази отримувались:

- 1) через особисте визнання вини;
- 2) через письмовий довід;
- 3) за допомогою свідків;
- 4) через присягу.

У згаданому документі передбачено норму про недосконалі (недопустимі) докази, здійснено їх розподіл, окреслено загальні ознаки, встановлено юридичну силу окремих доказів. Докладніше регламентовано питання недопустимості доказів у Зведенні законів Російської імперії 1832 р. Перелік досконалих доказів розширено: до зізнання обвинуваченого (ст. 1030), додано висновок медичної експертизи та особистий огляд (ст. 1041–1042), свідчення двох свідків та письмові документи. Недосконалим доказом визнавалось свідчення одного свідка, обмова та позасудове зізнання обвинуваченого (ст. 1050, 1037).

Після розпаду Київської Русі, у часи перебування українських земель під владою Литви та Польщі, основними джерелами, що регулювали тогочасні процесуальні відносини, були Судебник Казимира 1468 року і Литовські статuti. Підґрунтям для підготовки Литовських статутів стала «Руська правда», звичаєве українське, литовське, білоруське і польське право, відповідна судова практика та різноманітні «судівники» («судебники»). Судочинство починалося за заявою зацікавленої сторони – потерпілого або його родичів. Позивач повинен був самостійно зібрати усі докази, подати їх суду і підтримувати обвинувачення. На будь-якій стадії процесу він мав право відмовитися від позову або обвинувачення, укласти мирову угоду. Разом з тим, щодо найтяжчих злочинів (наприклад, проти держави, проти церкви) – слідство і суд були обов'язковими незалежно від заяви сторони. Тут практикувалися доноси, застосовувалися катування, додержувалася таємниця судочинства, тобто почали виявлятися риси розшукового процесу. Досить розгалуженою була система доказів, які застосовувалися в судах. Вони підрозділялися на досконалі та недосконалі («повні» і «неповні»). Литовські статuti містили перелік найважливіших доказів. Починаючи з доказів, що мають найбільшу доказову силу можна виділити: а) зізнання; б) грамоти; в) оглядини і речові докази; г) свідків; г) присягу; д) жереб; є) допити на муках.

Виходячи з того, що Литовський Статут (видавався в трьох основних редакціях: 1529, 1566 і 1588 років) є більш пізньою пам'яткою права, аніж «Руська правда», то правові ідеї доказування започатковані у ньому більш досконало, що відповідало розвиненням, як на той час, уявленням законодавця про доказове право. Литовський статут був більш довершеним нормативним

актом суто державно-владної організації, хоча і враховував звичаї народів, які населяли Велике князівство Литовське, Руське, Жемайтське та інших земель.

Доба Гетьманщини успадкувала основні риси процесуального права попереднього історичного періоду, тому сама система доказів мало відрізнялася від тієї, що мала місце у литовсько-польську добу, до них належали: а) зізнання, б) грамоти, в) свідки, г) присяга, г) оглядини і речові докази, д) допити на муках. Важливе місце посідало подання письмових доказів (грамот), які поділялися на публічні і приватні. Публічні грамоти, до яких належали усякі урядові документи, та документи, складені перед урядом і поміщені в урядові книги, деякі договори, вважалися повним доказом і проти них суд не допускав доказів від свідків чи присяги. Меншу вартість мали приватні документи, які можна було заперечувати іншими доказами.

Литовські Статути впродовж кількох сторіч слугували основним збірником права в Україні, навіть у тій частині, що була приєднана до Польщі і становили основне джерело кодексу «Прав, за якими судиться малоросійський народ». На правобережній Україні Литовський статут діяв до скасування Указом царя Миколи 1 з 25 червня 1840 року. Окремі законодавчі приписи Литовського Статуту були внесені до збірки законів Російської Імперії та зберегли законну силу у Чернігівській і Полтавській губерніях аж до 1917 року.

Враховуючи, що більша частина України в 60-ті роки ХІХ сторіччя входила до складу Росії, на розвиток доказового права в Україні вплинули судові реформи. Судова реформа 1864 року була однією з найпоспідовніших та повноцінних реформ. 20 листопада 1864 року прийнятий «Статут кримінального судочинства». Цей нормативний акт не містив окремої глави, що була б присвячена нормативному врегулюванню поняття доказів і вимог до них. Проте, «Статут кримінального судочинства», містив норми, пов'язані із вимогою «вирішувати справи по точному розуму існуючих законів» (ст. 12), передбачав порядок проведення слідчих дій, збирання та зберігання речових доказів (ст. 371–376), порушення якого визнавалося приводом до скасування остаточних вироків (п. 1, 2 ст. 912); закріплював вимоги, згідно з якими протокол огляду визнавався таким, що немає «законної достовірності» (ст. 688); встановлював недопустимість допиту окремих осіб як свідків (ст. 704–709); можливість отримання доказів віку неповнолітнього із чітко встановлених джерел (ст. 413) тощо.

Розпочинаючи з 1917 року, в радянські часи, інститут доказового права набув іншої форми – його розвиток був призупинений, зважаючи на жорсткий тиск державного інтересу. Приблизно в цей же час, з'явився галузевий підхід у праві – без урахування загальнотеоретичного значення теорії доказування.

У пост-революційний період інститут доказування відновлюється і відбувається його адаптація до радянського слідчого процесу. Доказування суб'єкта правопорушення стало вторинним і не стільки принциповим для правозасто-

сувача, заклопотаного захистом, в першу чергу, державного інтересу. Приватний і публічний початок у праві офіційно зникли, «повалене» революційно-правовими перетвореннями, публічне право домінувало над приватним.

У 1922 році був прийнятий КПК УРСР, який встановлював, що «суд не обмежений жодними формальними доказами, однак лише від нього залежить, чи допустити за обставинами справи ті чи інші докази» (ст. 61). Щоправда, його розробники намагалися закріпити важливі положення, спрямовані на забезпечення законності збирання доказів. Зокрема, містилася заборона допитувати як свідків захисника обвинуваченого; осіб, які в силу своїх фізичних та психічних вад не здатні правильно сприймати обставини, що мають значення для справи та давати стосовно них показання (ст. 65); встановлювалися випадки обов'язкового призначення експертизи тощо. Проте, до згаданого КПК УРСР не були включені норми щодо імунітету свідка, відповідно до якого він мав право не свідчити проти себе чи близьких родичів, норми, спрямовані на забезпечення змагальності судового розгляду, та інші позитивні для того часу положення, що вже регламентувалися Статутом кримінального судочинства 1864 року.

КПК УРСР 1927 року, розширив права слідчих і прокурорів під час процесу доказування, навпаки, захисник мав право брати участь у доказуванні (та й у процесі, загалом), винятково зі стадії судового слідства. Окрім того, визнавалося за можливе допитати захисника як свідка, якщо тому було щось відомо про злочин проти держави. Враховуючи, що КПК УРСР 1927 р., декларував демократичні засади, він включав і такі положення, які не можна назвати демократичними. Так, наприклад, органам слідства, прокуратури, судам заборонялося відмовляти в прийнятті до свого провадження кримінальні справи або закривати їх на тій підставі, що в Кримінальному кодексі УРСР не передбачалося покарання за таке діяння.

Нового поштовху активному розвитку теорії доказів надала зміна кримінально-процесуальної політики в державі, уявлень про гарантії прав особи, яка потрапляє у сферу кримінального судочинства, широке обговорення, розробка та прийняття Основ кримінального судочинства СРСР та радянських республік 25 грудня 1958 року, кримінальних процесуальних кодексів радянських республік, у тому числі КПК України 1960 року. В Основах вперше було закріплено визначення поняття доказів (ч. 1 ст. 16), вказані їхні джерела (ч. 2 ст. 16), до яких належали показання свідків, показання потерпілого, показання підозрюваного, показання обвинуваченого, висновки експерта, речові докази, протоколи слідчих та судових дій та інші документи; закріплювався перелік обставин, що підлягають доказуванню (предмет доказування), а також найбільш важливі положення оцінки доказів (ст. 17).

Варто зазначити, що методологічні основи сучасного розуміння доказування були закладені радянською правовою наукою в 60-х 70-х роках ХХ сторіччя, після прийняття КПК України 1960 року.

З початку 90-х років і до нашого часу в науковій літературі висловлювалися різні погляди на проблематику доказування в кримінальному процесі. Більшість вчених зазначають, що доказування варто розглядати як процес пізнання – чуттєвого (безпосереднього) і раціонального (опосередкованого). З позиції гносеології, доказування є специфічною процесуальною методологією пізнання уповноваженими законом суб'єктами відповідного об'єкта дослідження. Окрім того, доказування розглядається і як практична діяльність із встановлення обставин справи. Тобто, доказування завжди виступає певною діяльністю визначених учасників того чи іншого процесу, яка має відповідну мету, як і будь-яка людська діяльність. Результатом діяльності з доказування визнається система доказів, здатна відобразити у всіх необхідних аспектах предмет доказування (сукупність обставин, які необхідно встановити у справі). «Готових» доказів у природі не існує, тому під час провадження у справі докази та їхні процесуальні джерела швидше формуються на підставі здійснення пошукових, пізнавальних, посвідчувальних та правозабезпечувальних заходів. Система доказів реконструює дійсність, замінює реальні життєві події певними юридичними фактами.

Отже, розвиток науки вітчизняного кримінального процесу спонукає до необхідності дослідження та перегляду традиційних наукових поглядів щодо окремих особливостей процесуального доказування. Особливої актуальності вирішення цього питання набуло у зв'язку із прийняттям КПК України 2012 року, в якому запропоновані дещо інші, новітні підходи доказування.

У чинному КПК України передбачена Глава 4 «Докази і доказування», де розкривається поняття доказів (ст. 84 КПК), належність (ст. 85 КПК) та допустимість (ч. 2 ст. 5, ст. 86 КПК) при визнанні відомостей доказами; визначено які докази є недопустимими (ст. 87–89 КПК).

У ч. 2 ст. 84 КПК України закріплено, що процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів. Визначено обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні (ч. 1 ст. 91 КПК), зазначено, що доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження. Розкриті найбільш важливі положення стосовно збирання (ст. 93 КПК) і оцінки доказів (ст. 94 КПК). Введено поняття «електронних доказів». Так, стаття 99 КПК регламентує, що до документів можуть належати матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (зокрема електронні). На сучасному етапі, більшість «бюрократичних процедур» переходять в онлайн, що пришвидшує судовий процес, мінімізує корупцію й можливості для зловживань. В Україні працює платформа «Електронний суд», яка є складовою Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. «Електронний суд» («суд у смартфоні»), по суті, система електронного документообігу. Платформа дозво-

ляє учасникам процесу подавати до суду та іншим сторонам документи в електронному виді, тобто відскановані і засвідчені особистим цифровим підписом.

Окремі положення інституту доказування набули якісних змін. Так, запровадження засади безпосередності дослідження показань, речей і документів (п. 16 ст. 7, ст. 23 КПК України) свідчить про те, що суд досліджує докази безпосередньо. Показання учасників кримінального провадження суд отримує усно. Не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, крім випадків, передбачених Кодексом. Суд може прийняти як доказ показання осіб, які не дають їх безпосередньо в судовому засіданні, лише у випадках, передбачених Кодексом.

Отже, інституту доказового права притаманний перманентний розвиток, і, як стверджував у свій час, ще у 19 сторіччі, відомий дореволюційний правник, професор Микола Таганцев, якщо бажаємо вивчити який-небудь правовий інститут, що існує зараз, то для власного правильного розуміння, повинні прослідкувати його історичну долю, приводи, через які він з'явився, і зміни, яким піддався у своєму історичному розвитку¹ [1].

Значення інституту доказового права полягає у тому, що його норми є центральним інститутом кримінального процесуального права. З моменту надходження інформації до правоохоронного органу про кримінальне правопорушення і до прийняття процесуального рішення судом – домінуючою є робота з доказами.

Функціональне призначення теорії доказів полягає в тому, що на основі вивчення й узагальнення норм доказового права, практики їх застосування, можливо виробити наукові пропозиції щодо удосконалення норм кримінального процесуального законодавства та практики їх застосування.

---

¹ Таганцев Н. С. Курс русского уголовного права: Учение о преступлении. Часть общая. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича. Кн. 1. 1874. 292 с.